

Τα νέα σχολικά κτίρια της τετραετίας 1928-1932

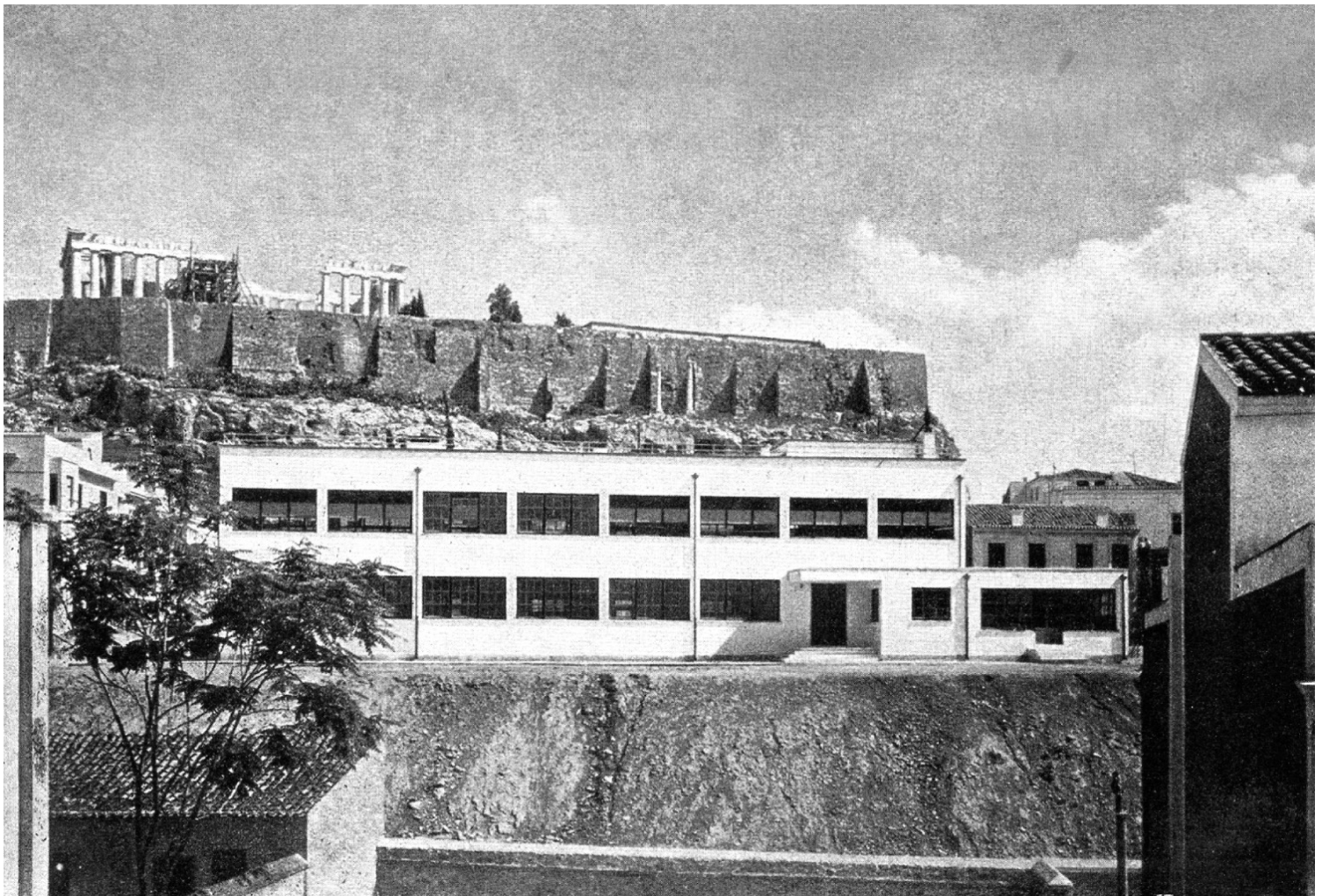
Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ - 06/01/2020

Επαναπροσεγγίζοντας έναν αρχιτεκτονικό μύθο

Με ιδιαίτερη χαρά θα μιλήσω για την επανέκδοση του εμβληματικού βιβλίου "Τα Νέα Σχολικά Κτίρια" που επιμελήθηκε ο Ανδρέας Γιακουμακάτος, καθηγητής της ιστορίας, κριτικής ανάλυσης και θεωρίας της αρχιτεκτονικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Ο επιμελητής της επανέκδοσης του βιβλίου είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη μελέτη των ελληνικών σχολείων του '30. Επιπλέον, ανήκει στους πρωτεργάτες του αγώνα για την ανάδειξη της μοντέρνας αρχιτεκτονικής μας του Μεσοπολέμου και την προστασία της κληρονομιάς της. Επικεφαλής αυτού του αγώνα ήταν ο αείμνηστος Γιώργος Λάββας (1935-2006), καθηγητής της ιστορίας της αρχιτεκτονικής στην Πολυτεχνική Σχολή του ΑΠΘ (1972-1992) και στο Τμήμα Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, και ακαδημαϊκός. Ενεργά και μαχητικά μέλη της άτυπης ομάδας του Λάββα υπήρξαν οι διδάκτορες του, και εν συνεχεία οι καθηγητές ΑΕΙ Νίκος Θ. Χολέβας (1944-2015) και Ανδρέας Γιακουμακάτος, ο καθηγητής Μανόλης Μαρμαράς (1947-2017), ο στενός συνεργάτης του Δρ. Μιχάλης Λεφαντζής και η ομιλούσα. Από τα μέλη της άτυπης αυτής ομάδας, ο Χολέβας και ο Μαρμαράς έχουν φύγει από τη ζωή. Η συμμετοχή μου στη σημερινή παρουσίαση του βιβλίου μου δίνει την ευκαιρία να αναφερθώ στην κοινή μας προσπάθεια, τιμώντας τη μνήμη των απόντων συναδέλφων μας.

Θα ήθελα να συγχαρώ τις Εκδόσεις Καπόν για την εξαιρετική τυποτεχνική επιμέλεια της επανέκδοσης ενός βιβλίου του 1938 και των φωτογραφιών εποχής που περιλαμβάνονται σε αυτό. Όσοι έχουν δημοσιεύσει αρχειακό ή έντυπο υλικό του Μεσοπολέμου, μπορούν να αντιληφθούν τη δυσκολία της σωστής επεξεργασίας και ανατύπωσής του.

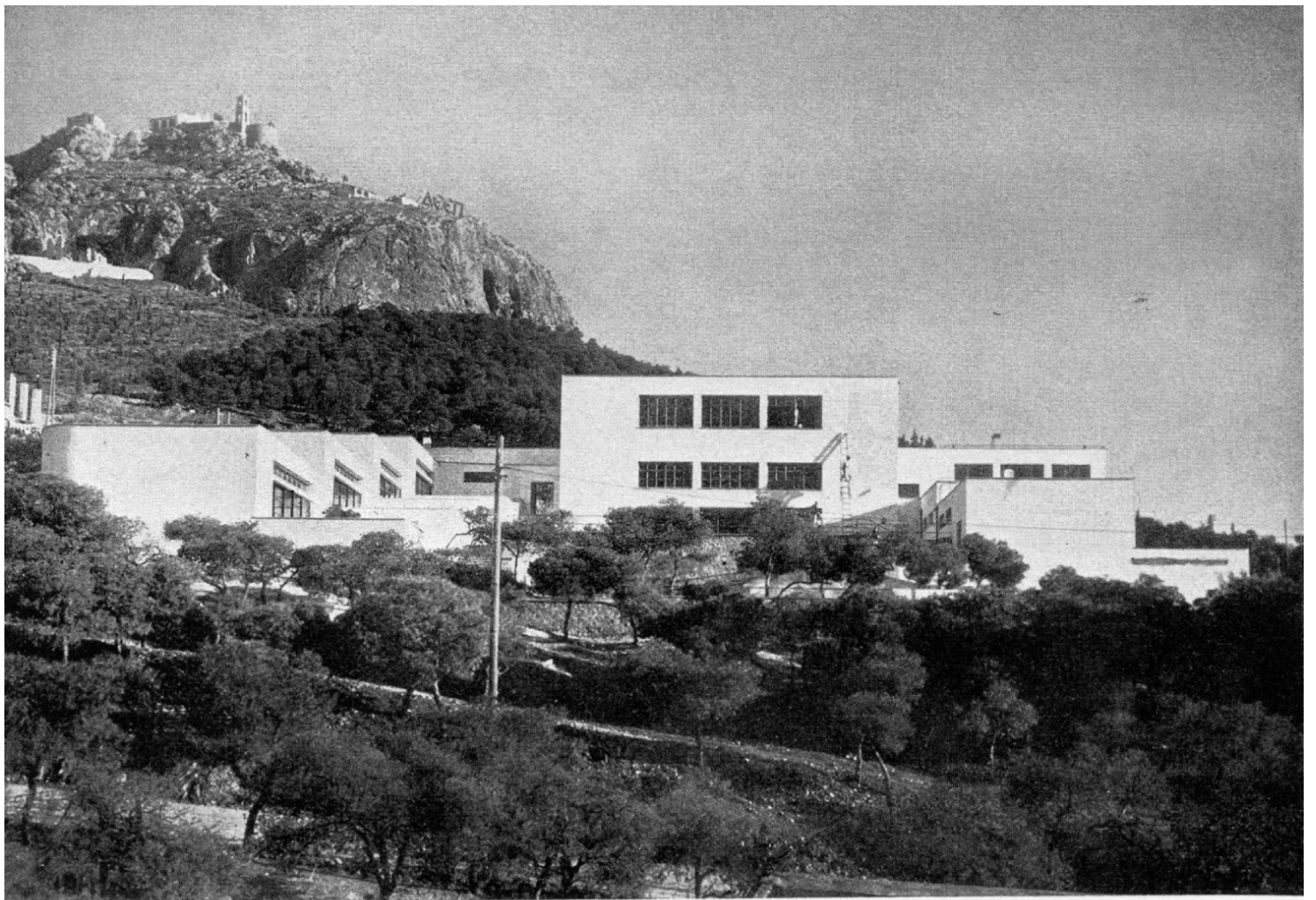
Τα Νέα Σχολικά Κτίρια κυκλοφόρησαν για πρώτη φορά το 1938, με επιμέλεια του αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καραντινού (1903-1976). Το βιβλίο αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία ενός διπλού άθλου. Τεκμηριώνει πρώτα απ'όλα το εκσυγχρονιστικό έργο της δεύτερης κυβέρνησης Βενιζέλου στον τομέα της σχολικής στέγης, ένα έργο πραγματοποιημένο με την εντατική και δημιουργική δράση του ελληνικού κράτους. Κατά την τετραετία 1928-1932, ανεγέρθηκαν περισσότερα από 3000 νέα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε όλη τη χώρα. Τα διδακτήρια αυτά μελετήθηκαν κυρίως από αρχιτέκτονες της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας, επί υπουργίας Γεωργίου Παπανδρέου βάσει γενικών προδιαγραφών και τυποποίησης. Στο βιβλίο παρουσιάζονται 134 επιλεγμένα σχολικά κτίρια σε αστικά ως επί το πλείστον κέντρα. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια αυτών των διδακτηρίων αποκαλύπτουν τη δημιουργική πρόσληψη του μοντέρνου κινήματος από τους αρχιτέκτονές τους, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν στη γενιά του '30, ήταν απόφοιτοι της νεοσύστατης Σχολής Αρχιτεκτόνων - Μηχανικών του Πολυτεχνείου και φανατικοί θιασώτες του Le Corbusier. Ο εντυπωσιακός τόμος μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε την αξία έργων τους που επαινέθηκαν από τον ευρωπαϊκό περιοδικό Τύπο του Μεσοπολέμου, ως συμβολές στην ανάπτυξη της μοντέρνας αρχιτεκτονικής της γηραιάς Ηπείρου. Σύμφωνα με τη φρασεολογία της εποχής, αυτό το κρατικό πρόγραμμα των τυποποιημένων σχολικών κτιρίων συνδέθηκε με μια διπλή «επανάσταση»: την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και τη θεαματική είσοδο του κινήματος της Νέας Αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.

Εδώ χρειάζεται να θυμηθούμε ότι τα χρόνια του Μεσοπολέμου αποτελούν μία από τις σημαντικότερες περιόδους της αρχιτεκτονικής του νεοελληνικού κράτους. Η ώσμωση των νέων ρευμάτων της Ευρώπης, του ρασιοναλισμού, του λειτουργισμού και του πουρισμού επιταχύνεται μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, όταν η ζοφερή πραγματικότητα των ομογενών προσφύγων επιβάλλει ορθολογιστικές και σύγχρονες λύσεις. Η ταχύτατη επικράτηση του διεθνούς μοντερνισμού εκφράζει την αισιόδοξη και επιθετική νεωτερικότητα των ανερχόμενων μεσοαστών, η οποία ασκεί επίδραση και στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Σε πόλεις χαμηλής

εκβιομηχάνισης και αστικής οργάνωσης, όπως ήταν οι ελληνικές, τα νέα ρεύματα θα επηρεάσουν κυρίως τη μορφή των κτιρίων και τη λειτουργία τους. Η κατασκευή τους είναι πολύ συμβατικότερη απ' ό,τι στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης όπου γεννήθηκε το μοντέρνο κίνημα. Παρά τη γενικευμένη χρήση ενός νέου υλικού —του οπλισμένου σκυροδέματος—, οι ελληνικές οικοδομές δεν διαθέτουν την υψηλή τεχνολογία ούτε την αυστηρή τυποποίηση που χαρακτηρίζουν τις κατασκευές των κεντροευρωπαϊκών προτύπων τους. Ένα πάντως είναι βέβαιο. Οι συνθετικές αρχές και το λεξιλόγιο του μοντέρνου κινήματος βρίσκουν στη μεσοπολεμική Ελλάδα πρόσφορο έδαφος για εντατική εφαρμογή, καλύπτοντας τις ανάγκες ταχύρρυθμων κρατικών προγραμμάτων στέγασης, παιδείας, υγείας και πρόνοιας.

Τα «Σχολικά Κτίρια Παπανδρέου» δεν ήταν ο μόνος ούτε ο πρώτος άθλος του ελληνικού κράτους στα χρόνια του Μεσοπολέμου, ο οποίος πραγματοποιήθηκε σε συνέργεια με διεθνείς οργανισμούς. Είχε προηγηθεί η αντιμετώπιση του πρωτεύοντος προβλήματος της στεγαστικής αποκατάστασης των αγροτών και αστών προσφύγων από προηγούμενες κυβερνήσεις. Ενδεικτικά αναφέρω ότι, από το 1924 ως το 1930, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) είχε ανεγείρει περισσότερες από 10.000 κατοικίες σύγχρονων προδιαγραφών στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, και 27.500 κατοικίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς όλης της χώρας.

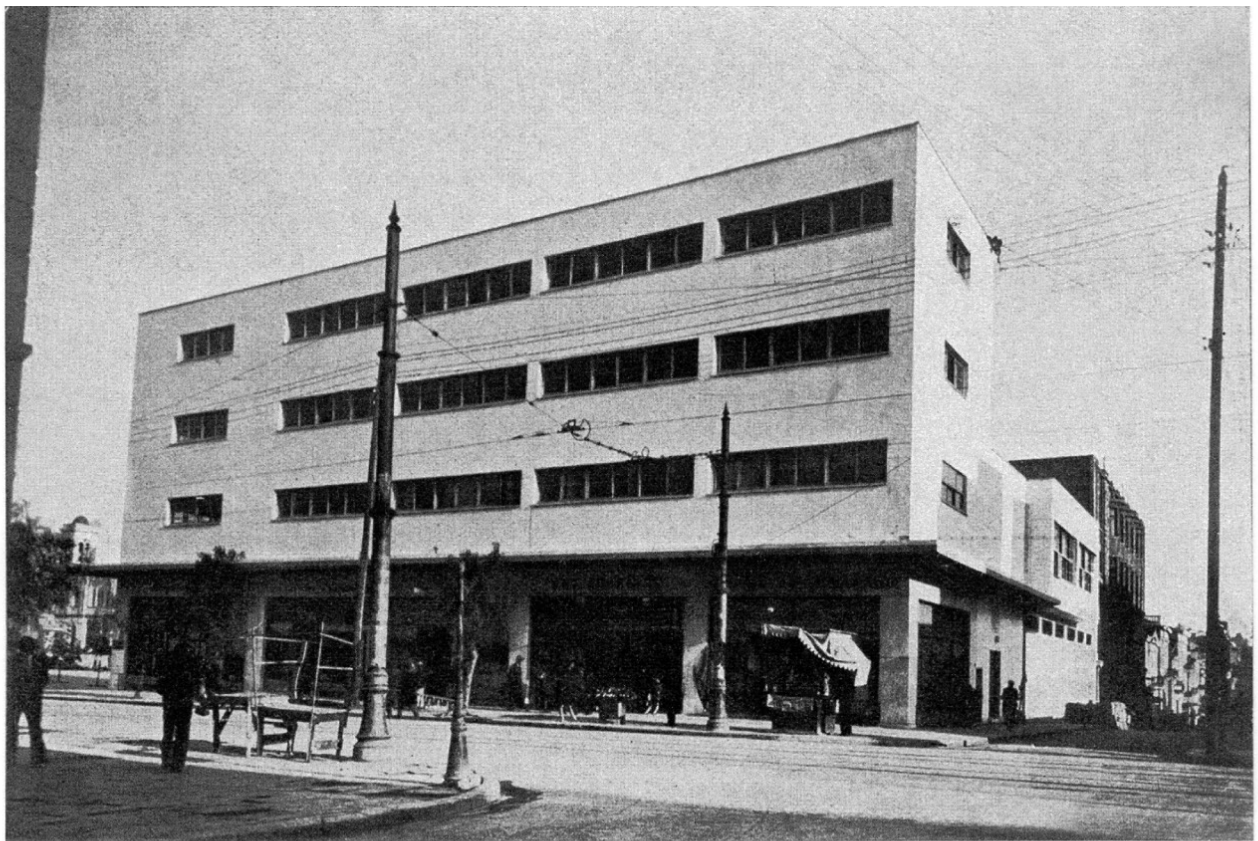

Ἦθος ἄδελφική - Vue vers l'Est

Επιπλέον, η μυθοποίηση «των Σχολείων Παπανδρέου» υποτίμησε τις οφειλές τους στις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των κυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη και του Γεωργίου Θεοτόκη σε πολύ δυσμενέστερες συνθήκες. Οι σημαντικότερες από τις οφειλές αυτές τεκμηριώνονται στο βιβλίο της Ελένης Καλαφάτη "Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929". Ως υπουργός Παιδείας (Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως) της κυβέρνησης του εκσυγχρονιστή Τρικούπη, ο Θεοτόκης ετοίμασε και κατέθεσε το 1889 στη Βουλή άρθρα και προοδευτικά για την εποχή τους νομοσχέδια για την αναβάθμιση της παιδείας. Τα νομοσχέδια αυτά, τα οποία εμπόδιζε να ψηφισθούν η αντιπολίτευση Δηλιγιάννη, αποσκοπούσαν μεταξύ άλλων στη δημιουργία ενός ορθολογικού και ομοιογενούς χάρτη σχολικών κτιρίων. Το 1895, επί πρωθυπουργίας Θεοτόκη, ξεκινά η προσπάθεια συγκρότησης κρατικού προγράμματος κατασκευής τυποποιημένων σχολικών κτιρίων, ως βασικού μέσου ενοποίησης του εθνικού χώρου και ομοιογενούς διαπαιδαγώγησης του πληθυσμού. Κερπός αυτής της προσπάθειας ήταν τα 407 νεοκλασικής μορφολογίας δημοτικά σχολεία της περιόδου 1895-1911, μονοτάξια, διτάξια, τετρατάξια και εξατάξια. Ανεγέρθηκαν βάσει σχεδίων του νομομηχανικού Δημητρίου Καλλία, και είναι γνωστά ως «Σχολεία Συγγρού». Το Αρχιτεκτονικό Γραφείο του Υπουργείου Παιδείας ιδρύθηκε το 1910. Στο βιβλίο της Καλαφάτη τεκμηριώνεται η σημασία της επόμενης περιόδου 1911-1928 και ο κτιριολογικός εκσυγχρονισμός της σχολικής αρχιτεκτονικής κατά την οκταετία αυτή, στη διάρκεια της οποίας ανεγέρθηκαν 1000 περίπου κοινοτικά διδακτήρια, διαμορφωμένα στο πνεύμα ενός ήπιου τοπικισμού. Αναφέρει επίσης ότι το 1928 η σύγχρονη αντίληψη του σχολικού κτιρίου είχε συγκροτηθεί στα βασικά της στοιχεία.

Το βιβλίο που παρουσιάζεται σήμερα απαρτίζεται από τρία μέρη, δύο εισαγωγικά και την ακριβή ανατύπωση του τόμου του 1938. Το πρώτο μέρος είναι το άρθρο του Ανδρέα Γιακουμακάτου με τίτλο «Τα Νέα Σχολικά Κτίρια. Ιστορία ενός Μύθου». Πρόκειται για ιστορικοκριτική προσέγγιση του θέματος που φωτίζει σημαντικές πτυχές του: την ιδεολογική, την κοινωνική και την αρχιτεκτονική. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διεθνή αναγνώριση των μοντέρνων σχολείων μας του '30. Επισημαίνεται τέλος η σχέση της φουξιοναλιστικής ή λειτουργικής αρχιτεκτονικής με μια σύγχρονη ερμηνεία της ελληνολατινικής κληρονομιάς της Μεσογείου, έντεχνης και λαϊκής, απαλλαγμένης από τον ακαδημαϊκό κλασικισμό. Θυμίζω ότι τη σχέση αυτή επικαλέστηκε ο Le Corbusier για τη νομιμοποίηση του μοντερνισμού στο IV Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτονικής του 1933, το οποίο ολοκληρώθηκε πανηγυρικά στην Αθήνα. Το σχετικό άρθρο του επικοινωνιακού αστέρα του Συνεδρίου είχε τίτλο "Ésprit Grec - Ésprit Latin - Ésprit Greco-Latin" (Ελληνικό πνεύμα - Λατινικό Πνεύμα - Ελληνο-λατινικό πνεύμα). Δημοσιεύτηκε στα γαλλικά στο βραχύβιο περιοδικό της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας "20ός Αιώνας", που εξέδιδε ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (τχ. 1, Ιούλιος 1933, σ. 6-8). Το αφήγημα του Le Corbusier υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από τους Έλληνες, Ιταλούς, Ισπανούς και Γάλλους μοντερνιστές, διευκολύνοντας τη δημιουργία έργων με ιδιαίτερο μορφοπλαστικό ενδιαφέρον και αναφορές στη μεσογειακή παράδοσή τους.

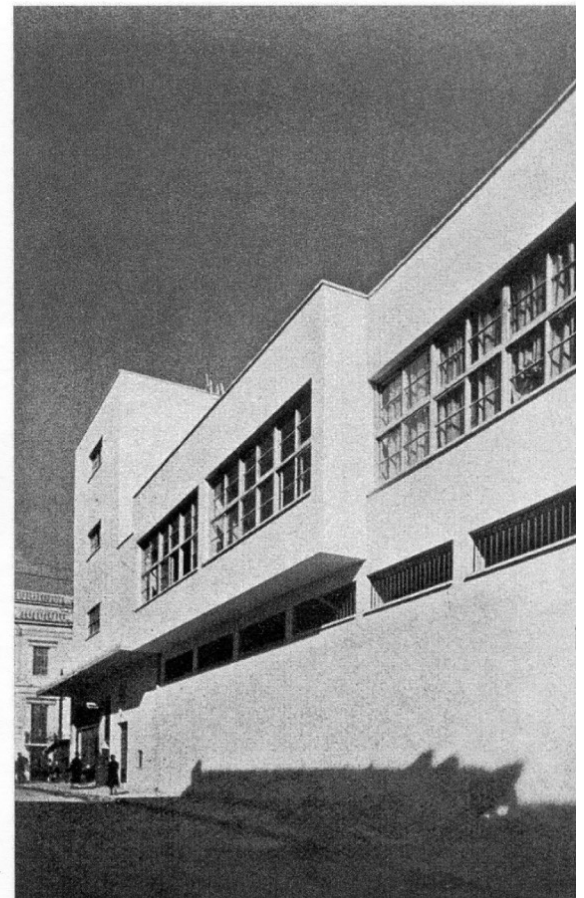

Όψις βορεινή — Vue vers le Nord

ΓΥΜΝΑΣΙΟΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
GYMNASÉ AU PIREÉ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ Σ. ΛΕΓΓΕΡΗΣ
ARCHITECTE S. LENGERIS

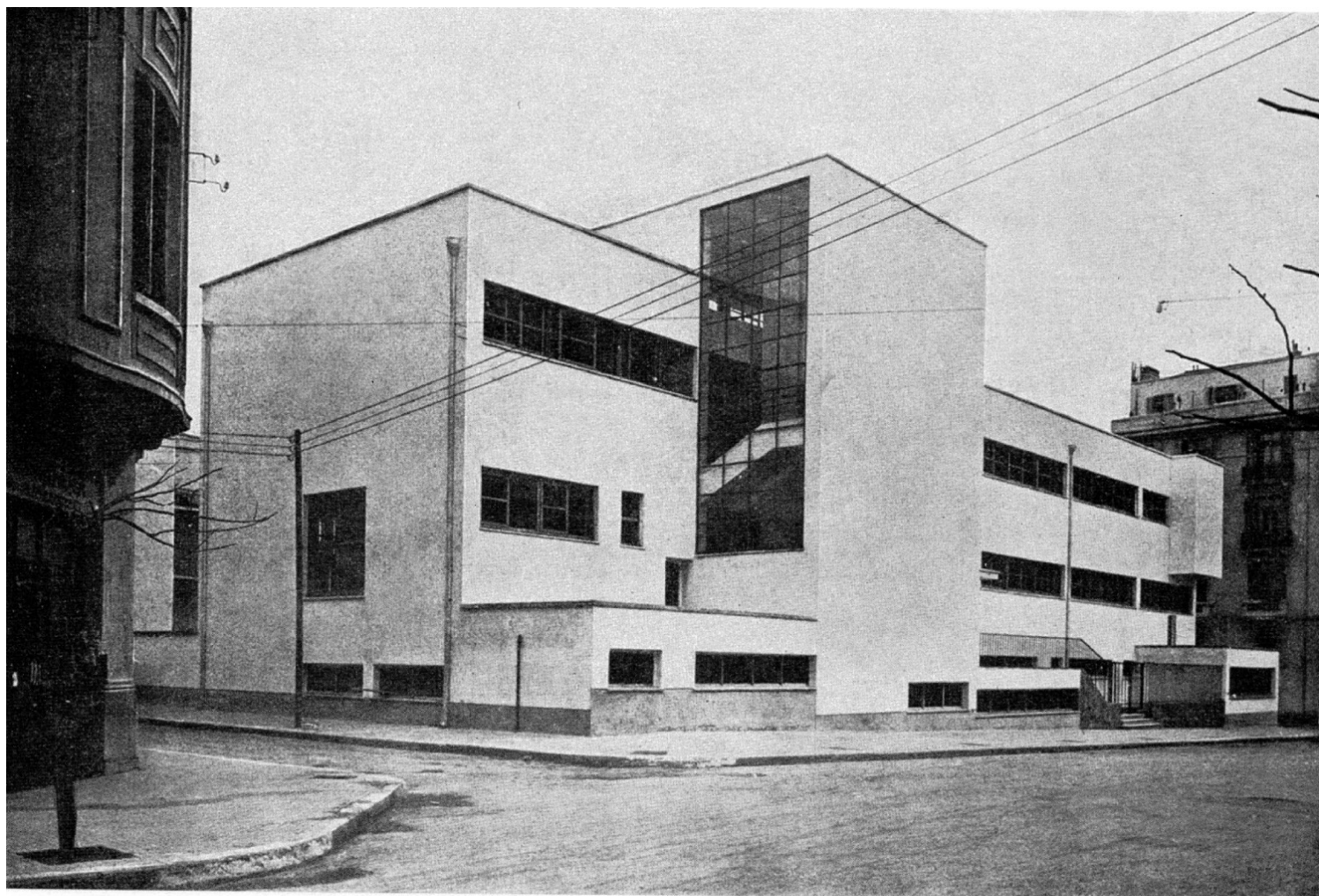

Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται δύο τυπωμένα αλλά ανέκδοτα κείμενα: ένας ανυπόγραφος Πρόλογος - μανιφέστο του μαχόμενου ελληνικού μοντερνισμού και μια γενική παρουσίαση των «Νέων Σχολικών Κτιρίων της Ελλάδας», από τον επικοινωνιακό αστέρα του διδακτηριακού αυτού προγράμματος Πάτροκλο Καραντινό.

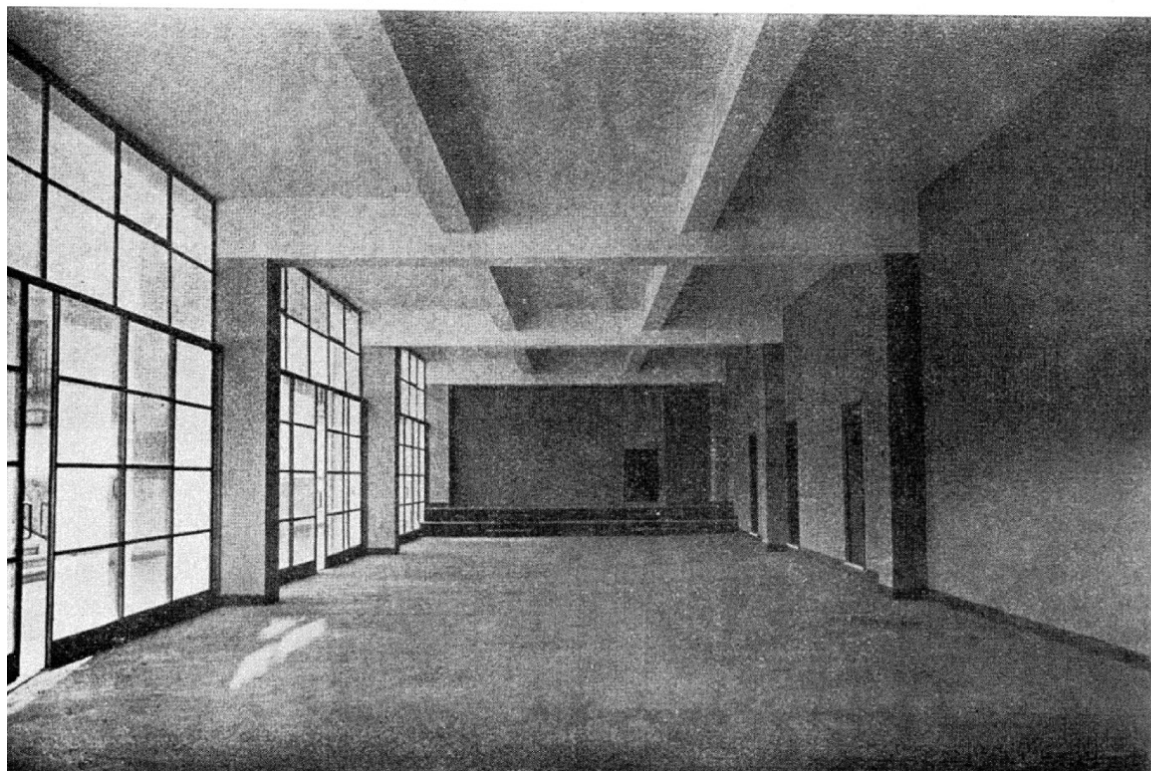
Η ανατύπωση του βιβλίου του 1938 που επιμελήθηκε ο Καραντινός γίνεται στο τρίτο μέρος. Τον πρόλογο του προέδρου του ΤΕΕ Ανάργυρου Δημητρακόπουλου σε πομπώδη καθαρεύουσα συμπληρώνει ένα ανυπόγραφο υπόμνημα σε δημοτική γλώσσα, γραμμένο πιθανότατα από αρχιτέκτονα του προγράμματος των Νέων

Σχολικών Κτιρίων. Ακολουθεί η παρουσίαση 134 από τα 330 πολυτάξια διδακτήρια αστικών κυρίως κέντρων που σχεδίασαν επώνυμοι αρχιτέκτονες, και έχουν ιδιαίτερο συνθετικό και μορφοπλαστικό ενδιαφέρον. Η παρουσίαση γίνεται με σχέδια και εντυπωσιακές φωτογραφικές λήψεις. Από τα 134 αυτά σχολικά κτίρια που επέλεξε ο Καραντινός, τα 50 είναι δικά του, τα 17 του Νίκου Μητσάκη, τα 11 του Κυριακούλη Παναγιωτάκου, από 5 του Γεωργίου Πάνζαρη και του Σπύρου Λέγγερη και από 1-2 των υπόλοιπων αρχιτεκτόνων, στους οποίους περιλαμβάνονται αξιόλογοι μοντερνιστές, όπως ο Θουκυδίδης Βαλεντής και ο Άγγελος Σιάγας, αλλά και σημαντικοί αρχιτέκτονες προηγούμενων γενιών όπως ο Αριστοτέλης Ζάχος και ο Δημήτρης Πικιώνης.

Θα πρέπει επίσης να τονιστεί ότι η πλειοψηφία των 3000 νέων σχολείων της δεύτερης κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν κοινοτικά. Στον σχεδιασμό τους χρησιμοποιήθηκαν οι αναθεωρημένοι τύποι της περιόδου 1920-1928, κυρίως σε ό,τι αφορά την κατασκευή, με τη γενίκευση της χρήσης του οπλισμένου σκυροδέματος, την υγιεινή και ως ένα βαθμό τη μορφή τους. Από μορφολογική άποψη, η σχολική αρχιτεκτονική της Βενιζελικής τετραετίας 1928-1932 είναι πολυφωνική. Τα κτίριά της δεν ανήκουν μόνο στα ριζοσπαστικά ρεύματα του ρασιοναλισμού - λειτουργισμού, αλλά και σε άλλες μεσοπολεμικές τάσεις, όπως είναι ο ήπιος τοπικισμός και η μεσογειακή νεωτερικότητα.

Όψις βορεινή.- Vue vers le Nord.

ΑΝΩΤΕΡΟΝ ΠΑΡΕ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤ

ÉCOLE SUPERIEURE

Συμπερασματικά, τα διδακτήρια του Μεσοπολέμου εκτός από την ιστορική, κοινωνική και αρχιτεκτονική τους δικαίωση έχουν και διδακτική αξία. Αποτελούν τεκμήρια αποτελεσματικότητας και δημιουργίας του ελληνικού δημοσίου, απολύτως συγκρίσιμα με άλλων πιο αναπτυγμένων χωρών. Διδακτική αξία ως παραδείγματα έχουν και οι αρχιτέκτονες αυτών των έργων. Απελευθερωμένοι από τη νοοτροπία του κληρονόμου και οραματιζόμενοι ένα καλύτερο μέλλον, δημιούργησαν καλύπτοντας τις ανάγκες ταχύρρυθμων

κρατικών προγραμμάτων σχολικής στέγης.

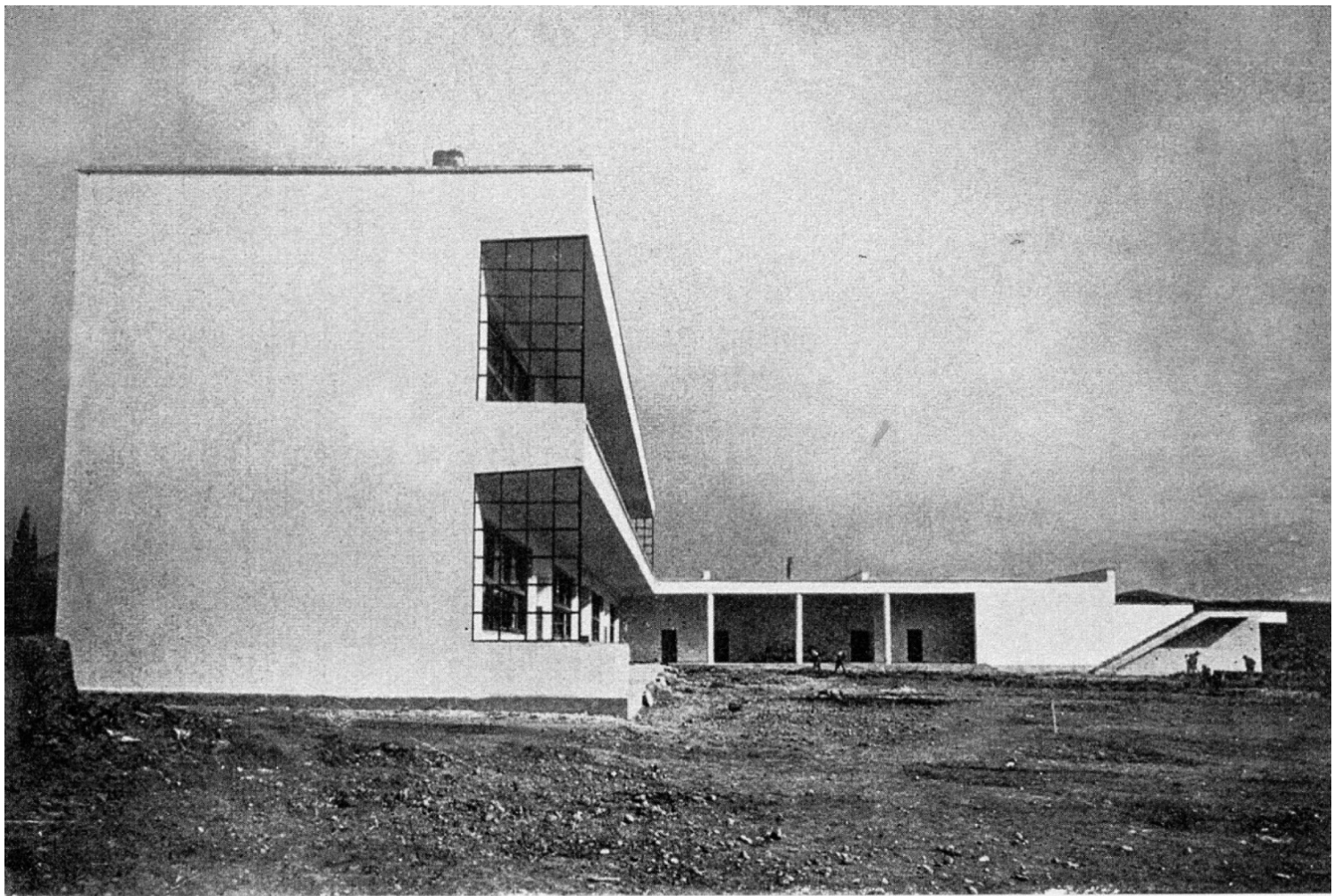
Θα κλείσω με κάποιες σκέψεις για την πολυφωνική αυτή αρχιτεκτονική κληρονομιά, προτάσσοντας δύο ερωτήματα:

- Τι αξίζει ή μπορεί να κρατηθεί από τη σχολική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου, και τι πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του σε νέες οικοδομές ή διαμορφώσεις;
- Πώς θα συντηρηθούν τα διατηρητέα κτίριά της και τι χρήσεις θα τους δώσουμε;

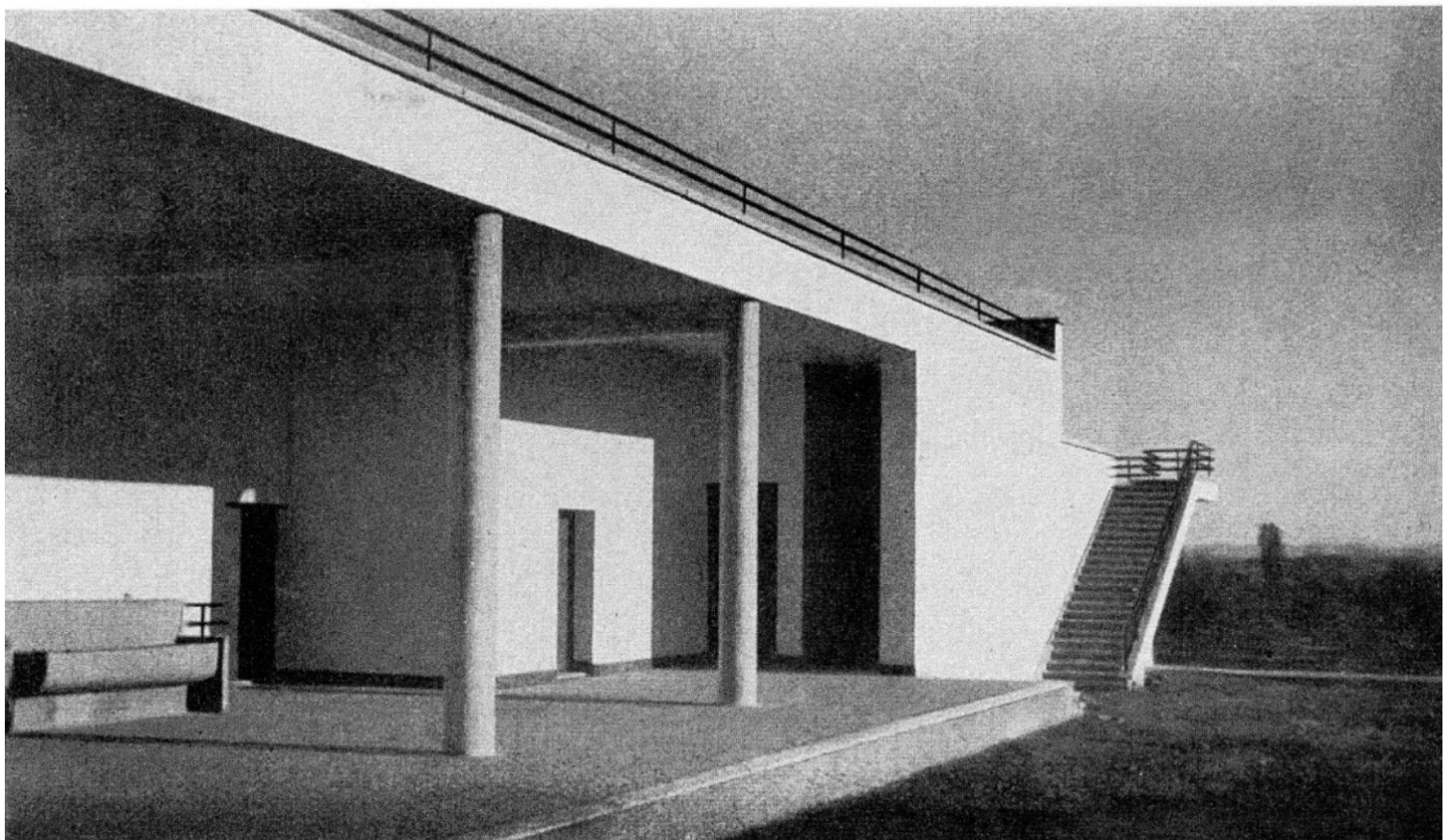
Βασικό κριτήριο σε όλες τις περιπτώσεις είναι η αξία —ιστορική, συμβολική, κοινωνική, αισθητική— των μεσοπολεμικών διδακτηρίων που πρέπει να προστατευθούν. Και αυτό φυσικά προϋποθέτει την αξιολόγησή τους, κάτι που και δύσκολο είναι, επειδή απαιτεί γνώση και τόλμη, αλλά και έξω από το βιαστικό – ισοπεδωτικό πνεύμα των καιρών μας. Μια δίκαιη αξιολόγηση δεν θα ήταν σκόπιμο να βασιστεί μόνο σε δημοσιεύσεις σχολείων στον περιοδικό Τύπο και στη βιβλιογραφία. Αναφέρθηκα ήδη στην επιλογή των 134 σχολικών κτιρίων Παπανδρέου. Επιπλέον, μετά το IV Συνέδριο της Διεθνούς Αρχιτεκτονικής του 1933, στον ευρωπαϊκό Τύπο και στο μεγάλη επιρροής βιβλίο του Alberto Sartoris *Gli elementi dell'architettura funzionale: sintesi panoramica dell'architettura moderna*, δημοσιεύονται κυρίως έργα των μελών της Ελληνικής ομάδας του Συνεδρίου, δηλαδή του Στάμου Παπαδάκη, του Πάτροκλου Καραντινού και του Ιωάννη Δεσποτόπουλου (βλ. πίνακα II). Οι δημοσιεύσεις ελληνικών μοντέρνων κτιρίων στον γερμανικό και γαλλικό περιοδικό Τύπο της εποχής επηρεάστηκαν και από τις σπουδές ή τη μετεκπαίδευση των αρχιτεκτόνων τους σε αυτές τις χώρες (βλ. πίνακες IΙ και III). Ένα άλλο βασικό κριτήριο είναι το κόστος της συντήρησης και ανάπλασης των διδακτηρίων του Μεσοπολέμου. Η απάντηση επομένως στο ερώτημα «Τι αξίζει ή τι μπορεί να κρατηθεί από τη σχολική αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου» προϋποθέτει την καταγραφή της σημερινής κατάστασης του κτιριακού της αποθέματος.

Ένα σοβαρό επίσης πρόβλημα είναι το πώς θα μπορέσουν να εκσυγχρονιστούν λειτουργικά και τεχνολογικά τα διατηρητέα σχολικά κτίρια, χωρίς να χάσουν την αρχιτεκτονική αξία τους —συμβολική και αισθητική. Γιατί αν αυτή η αξία χαθεί, τότε ποιος ο λόγος να κρατήσουμε ένα ευτελισμένο κτίριο του παρελθόντος αντί να το αντικαταστήσουμε με ένα νέο, το οποίο και τις ανάγκες της εποχής του καλύπτει καλύτερα και λιγότερο κοστίζει;

Αυτό πιστεύω θα έκαναν αν ήταν σήμερα στη θέση μας εκείνοι που τα δημιούργησαν.

Οψις δυτική — Vue vers l'ouest.

Επιλογή βιβλιογραφίας

- Αντωνίου, Α.Β., Ο αρχιτέκτων Νικόλαος Μ. Μητσάκης (1899-1941), διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ. - Πολυτεχνική Σχολή - Τμήμα Αρχιτεκτόνων - Τομέας Ιστορίας Αρχιτεκτονικής, Ιστορίας Τέχνης, Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Αναστήλωσης, Θεσσαλονίκη 2012 (πολυγραφημένο).
- Bardi, Π. Μ., Ταξίδι στην Ελλάδα. Αρχιτεκτονική και πολιτική στη Μεσόγειο του Μεσοπολέμου, μετάφραση-επιμέλεια Α. Γιακουμακάτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2016.
- Βασιλείου Ι., Η λαϊκή κατοικία, Αθήνα 1944, σ. 68-91 (σ. 74, Αστικοί συνοικισμοί της Ε.Α.Π. 1924-1930).
- Βλάμος, Γ., Η υγιεινή του σχολείου, Αθήνα 1904.
- Βλάσης, Α., Σκέψεις περί βελτιώσεως της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδεύσεως, Αθήνα 1880.
- Γιακουμακάτος, Α., «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του "μοντέρνου" στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Θέματα Χώρου+Τεχνών, 18/1987, σ. 50-61.
- Γιακουμακάτος, Α., Στοιχεία για τη νεότερη ελληνική αρχιτεκτονική. Πάτροκλος Καραντινός, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004. - Γιακουμακάτος, Α. (επιμ.), Τα Νέα Σχολικά Κτίρια, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2019. - Ζήβας, Δ. - Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., «Σύντομο ιστορικό των σχολικών κτιρίων στην Ελλάδα», Αρχιτεκτονικά Θέματα, 13/1979. - Giacumacatos, Α. και Godoli, Ε., L'architettura delle scuole e il razionalismo in Grecia, Modulo, Φλωρεντία 1985.
- Giacumacatos, Α., «Le renouvellement de l'architecture scolaire grecque dans les années 1930», στο Α. Μ. Chatelet και Μ. Le Creur (επιμ.), L'architecture scolaire. Essai d'historiographie internationale, ειδική έκδοση του περιοδικού Histoire de l'éducation, τχ. 102, Institut national de recherche pedagogique, Παρίσι 2004, σ. 181-199. - Εκδοχές του μοντέρνου στην Αθήνα του μεσοπολέμου, do.co,mo.mo - Τα Τετράδια του μοντέρνου, 04, Futura, Αθήνα 2010.
- Fessas-Emmanouil, Η., "Greece: The History behind the Myth", στο Harbusch G., Somer K., Weiss D., van Es E., Pérez M. (επιμ.), Atlas of the Functional City CIAM IV and Comparative Urban Analysis, Thoth-Publishers - gta Verlag, Busum, Holland 2014, p. 208-221.
- Fessas-Emmanouil, Η., Preservation and the fashion for mistreating modern heritage buildings https://www.academia.edu/37092...ting_modern_heritage_buildings
- Καζάζης, Ν., Δημοτική εκπαίδευσις και καθολική ψηφοφορία, Αθήνα 1879.
- Καλαφάτη, Ε., Τα Σχολικά Κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 1821-1929, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 1985.
- Καλλίας Δ.Κ., «Το Μαράσλειον Διδασκαλείον», Αρχιμήδης, 11/1906, σ. 103-107.
- Καραντινός Π. (εκδ.), Τα νέα σχολικά κτήρια, Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1938.
- Λάββας, Γ.Π., Επίτομη Ιστορία Αρχιτεκτονικής με έμφαση στον 19ο και 20ό αιώνα, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 303-306.
- Λαμπαδάριος, Εμμ., Σχολική Υγιεινή, Αθήνα 1928.
- L'Architecture d'aujourd'hui, 10/1938, σ. X59-X65.
- Le Corbusier, "Ésprit Grec - Ésprit Latin - Ésprit Greco-Latin", στο 20ème Siècle, 1/Juliet 1933, σ. 6-8.
- Lauterbach, Η., "Notizen von einer Reise in Griechenland", Die Form, 11/ 15.11.1932, σ. 336-346.
- Mantoudis, Μ., «Les bâtiments scolaires en Grèce», L'Hellénisme contemporain, 5/1936, σ. 450-456, 7/1936, σ. 629-635.
- Μαρμαράς, Εμ., Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, ΕΤΒΑ Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα, Αθήνα 1991.
- Μαρτίνος, Σταύρος, «Ο ρόλος του Στάμου Παπαδάκη στη διοργάνωση του IV CIAM», Εκδοχές του μοντέρνου στην Αθήνα του μεσοπολέμου, ό.π., σ. 99-108. - Οικονόμου, Χ. Π., «Η στοιχειώδης εκπαίδευσις κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν εν Ελλάδι (1830-1930)», στο Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, Αθήνα 1932, σ. 88-125.
- Πανουσάκης, Χ.(επιμ.), Νικόλαος Μητσάκης, 1899-1941, κατάλογος της έκθεσης, Αθήνα 1999.
- Ρούσση, Β. (επιμ.), Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα, Πρακτικά Ημερίδας, ΥΠΠΟ - 1η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Αθήνα 2000.
- Σαράτσης, Δ.Ι., Περί υπαιθρίων σχολείων και υπαιθρίου διδασκαλίας, ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Β' ελληνικού συνεδρίου κατά της φυματιώσεως, Βόλος 1913. - Sartotis, Α., Gli elementi dell'architettura funzionale : sintesi panoramica dell'architettura moderna, Hoepli, Μιλάνο 21935, σ. 289-299.
- Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε., «Η διατήρηση και η μόδα της κακοποίησης μοντέρνων κτηρίων», στο Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας 16.10.1998, ΥΠ.ΠΟ.

- Α' Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Αθήνα 2000, σ. 71-78. - Φεσσά-Εμμανουήλ Ε. & Μαρμαράς Εμμ. Β., Δώδεκα Έλληνες Αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2005.
- Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε. (επιμ.), Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρεία, Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Ποταμός, Αθήνα 2009, σ. XX-XXI.
- Φιλιππίδης, Δ., Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Αθήνα: Μέλισσα, 1984.
- Χολέβας, Ν.Θ., Ο αρχιτέκτων Πάνος Ν. Τζελέπης (1894-1976). Μια συμβολή στη Νεοελληνική Αρχιτεκτονική και στο πρωτοποριακό της κίνημα, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1983.
- Χολέβας, Ν.Θ., Ο αρχιτέκτων Άγγελος Σιάγας (1899-1987), Παπασωτηρίου, Αθήνα 1992.
- Χολέβας, Ν.Θ., Αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια, Φιλιππούτσος, Αθήνα 1994.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Heinrich Lauterbach, "Notizen von einer Reise in Griechenland", Die Form, 11/ 15.11.1932, σ. 336-346

Έργα	Αρχιτέκτονες	Σχέση με το 4 ^ο CIAM (1933)	Σελίδες
<ul style="list-style-type: none"> Μονοκατοικία Δραγούμη, Αναγνωστοπούλου 47, Αθήνα, 1931-1932 	<p>Αλέξανδρος Δραγούμης (1891-1977) απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πολυτεχνείου του Braunschweig</p>	<p>Μέλος της Ελληνικής Ομάδας των CIAM</p>	<p>Εξώφυλλο, σ. 340, 343</p>
<ul style="list-style-type: none"> Μονοκατοικία Σ. Π., Szazk 	<p>Στάμος Παπαδάκης, (1906-1992) Απόφοιτος της École Spéciale d'Architecture του Παρισιού</p>	<p>Επικεφαλής της Ελληνικής Ομάδας των CIAM (1933-1934)</p>	<p>σ. 337</p>
<ul style="list-style-type: none"> Σχολικό συγκρότημα, Πάτρα 	<p>Κυριακούλης Παναγιωτάκος, (1902-1982) απόφοιτος της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>		<p>σ. 337</p>
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Καλλισπέρη, Μακρυγιάννη, Αθήνα 	<p>Πάτροκλος Καραντινός, (1903-1976) απόφοιτος της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>	<p>Μέλος της Ελληνικής Ομάδας των CIAM</p>	<p>σ. 338</p>
<ul style="list-style-type: none"> Νοσοκομείο Ερυθρού Σταυρού, Αθήνα, 1926-1930 	<p>C. Bensei, Αμβούργο και Γεώργιος Διαμαντόπουλος, απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Μονάχου (1913)</p>		<p>σ. 340</p>
<ul style="list-style-type: none"> Γερμανική Σχολή, Αθήνα, 1928-1929 	<p>Γεώργιος Διαμαντόπουλος, G. Englau, Αθήνα και C. Bensei, Αμβούργο</p>		<p>σ. 340</p>
<ul style="list-style-type: none"> Κατοικία Διαμαντόπουλου, Αθήνα, 1928-1929 	<p>Γεώργιος Διαμαντόπουλος, απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Μονάχου (1913)</p>		<p>σ. 340</p>
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Πευκάκια, Αθήνα 	<p>Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968) Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ στην έδρα της Διακοσμητικής</p>		<p>σ. 341</p>

<ul style="list-style-type: none"> Μελέτη διαγωνισμού για τον Ναό της Ευαγγελίστριας Τήνου (β' βραβείο), 	<p>Νίκος Μητσάκης, Κυριακούλης Παναγιωτάκος απόφοιτοι της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>		σ. 342
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Πολύγωνο, Αθήνα 	<p>Ιωάννης Δεσποτόπουλος, (1903-1992) Παρακολούθησε μαθήματα στο Bauhaus της Βαϊμάρης την περίοδο 1922-1923, απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Αννοβέρου</p>	<p>Μέλος της Ελληνικής Ομάδας των CIAM και επικεφαλής της από το 1934</p>	σ. 344
<ul style="list-style-type: none"> Πρακτικό Λύκειο Αμπελοκήπων, Αθήνα 	<p>Νίκος Μητσάκης, (1899-1941) απόφοιτος της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>		σ. 345
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Κηφισιά, Αττική 	<p>Σπύρος Λέγγερης, (1902-1976) απόφοιτος της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>		σ. 346

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Sartoris, Alberto, Gli elementi dell'architettura funzionale: sintesi panoramica dell'architettura moderna, Milano: Hoepli, 21935, σ. 289-299

Πρόλογος **Le Corbusier** και Εισαγωγή **P.M. Bardi**

Έργα	Αρχιτέκτονες	Σχέση με το 4 ^ο CIAM (1933)	Σελίδες
<ul style="list-style-type: none"> Πολυκατοικία, Θεμιστοκλέους 27 και Κλεισόβης, Αθήνα, 1934 Μονοκατοικία Φακίδη, Γλυφάδα 	<p>Στάμος Παλαδάκης, (1906-1992), απόφοιτος της École Spéciale d'Architecture του Παρισιού</p>	<p>Επικεφαλής της Ελληνικής Ομάδας των CIAM (1933-1934)</p>	<p>289-290</p> <p>291-294</p>
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Χαροκόπου, Καλλιθέα Δημοτικό σχολείο, Καλλισπέρη, Αθήνα Μονοκατοικία, Χαλάνδρι 	<p>Πάτροκλος Καραντινός, (1903-1976), απόφοιτος της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p> <p>Από τους πρωταγωνιστές του Προγράμματος της σχολικής αρχιτεκτονικής του Υπουργείου Παιδείας και επιμελητής του τόμου <i>Τα Νέα Σχολικά Κτίρια</i></p>	<p>Μέλος της Ελληνικής Ομάδας των CIAM</p> <p>Εργάστηκε στο γραφείο του A. Perret στο Παρίσι την περίοδο 1927-1928</p>	<p>295</p> <p>296</p> <p>297-298</p>
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Πολύγωνο, Αθήνα 	<p>Ιωάννης Δεσποτόπουλος, (1903-1992)</p> <p>Παρακολούθησε μαθήματα στο Bauhaus της Βαϊμάρης την περίοδο 1922-1923, απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Αννοβέρου</p>	<p>Μέλος της Ελληνικής Ομάδας των CIAM και επικεφαλής της από το 1934</p>	<p>299</p>

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

L'Architecture d'aujourd'hui, 10/1938, σ. X59-X65 (φωτογραφίες και κατόψεις)

Έργα	Αρχιτέκτονες	Σχέση με το 4 ^ο CIAM (1933)	Σελίδες
<ul style="list-style-type: none"> Μέγαρο γραφείων - καταστημάτων Μ.Τ.Σ., Πανεπιστημίου, Βουκουρεστίου, Σταδίου, Αμερικής, Αθήνα, 1927-1940 	<p>Λεωνίδας Μπόνης (1896-1963) και Βασίλειος Κασσάνδρας (1904-1973), απόφοιτοι της <i>École des Beaux-Arts</i> του Παρισιού</p>		σ. Χ60
<ul style="list-style-type: none"> Πολυκατοικία Αφών Μιχαηλίδη, Στουρνά-ρη και Ζαΐμη, Αθήνα Μονοκατοικία Παπαστράτου, Κηφισιά, 1932-1933 Μονοκατοικία, Κ. Κυριακοπούλου, Νέα Σμύρνη, 1934 Ορφανοτροφείο, Λευκωσία 	<p>Πολύβιος Μιχαηλίδης, (1907-1960) και Θουκυδίδης Βαλεντής (1908-1982), απόφοιτοι της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>	<p>Ο Μιχαηλίδης εργάστηκε στο γραφείο του Le Corbuser στο Παρίσι την περίοδο 1931-1934</p>	<p>σ. Χ60</p> <p>σ. Χ61</p> <p>σ. Χ62</p>
<ul style="list-style-type: none"> Εξοχική κατοικία Σωτηρίου, Πόρτο Ράφτη, π. 1935 	<p>Κυριακούλης Παναγιωτάκος (1902-1982), απόφοιτος της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ</p>		σ. Χ61
<ul style="list-style-type: none"> Νοσοκομείο Ερυθρού Σταυρού, Αθήνα, 1926-1930 	<p>Γεώργιος Διαμαντόπουλος, απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Μονάχου (1913)</p>		σ. Χ62.
<ul style="list-style-type: none"> Ορφανοτροφείο, Εκάλη, 1937 Κτίριο εκθέσεων και σταθμός αυτοκινήτων Ford, λεωφόρος Συγγρού, 1934-1935 	<p>Γεώργιος Κοντολέων (1896-1952), απόφοιτοι της <i>École Spéciale d'Architecture</i> του Παρισιού</p>		<p>σ. Χ60</p> <p>σ. Χ63</p>
<ul style="list-style-type: none"> Δημοτικό σχολείο, Πευκάκια, Αθήνα 	<p>Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968), Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ στην έδρα της Διακοσμητικής</p>		σ.Χ64

<ul style="list-style-type: none"> Αποικία (Παιδούπολη) για την αποκατάσταση και εκπαίδευση φυματικών παιδιών, Βούλα, 1937 	<p>Πάνος Νικολή Τζελέτης (1894-1976), απόφοιτοι της École Spéciale d'Architecture του Παρισιού</p>		<p>σ. X63</p>
<ul style="list-style-type: none"> Οίκος Ναύτου, προβλήτα περιοχής Χατζηκυριάκειου, Πειραιάς, 1930-1931 Αεροφάρος Τατοΐου, 1930-1931 	<p>Μανώλης Βουρέκας (1905 [7]-1992), απόφοιτος της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πολυτεχνείου της Δρέσδης</p>		<p>σ. X63</p> <p>σ. X63</p>
<ul style="list-style-type: none"> Τουριστικό Περίπτερο Δήλου, 	<p>Henri Ducoux, απόφοιτοε της École des beaux-arts του Παρισιού</p>		<p>σ. X63</p>